

Bergstein Béla: A polgári vagyonok eredete* I.

1.

kézműves gazdasági korban és már jóval azelőtt hatalmas vagyonok halmozódtak fel. Ha tőkét nem is, a jószágok óriási tömegét találjuk az egyes uralkodók, földesurak vagy egyházi fejedelmek kezében. Ezeknek a vagyonoknak eredetét alig kutathatjuk. Jórészt még az őskorból származnak s történetük majdnem az egész emberiség történetét foglalja magában. Kezdenünk kellene legalább is az állattenyésztő népeknél, akiktől Pikler és Oppenheimer egyaránt a vagyonkülönbség csíráit vezeti le. Azután folytatni a rabszolgasággal és jobbgáysággal, mint olyan intézményekkel, melyek vagyon és osztálykülönbségeket teremtettek. Kutatnunk kellene az ókor nagy vagyonainak, Dárius kincsének eredetét, s azt, hogy hova tűntek azok, mikor és mely részben jutottak át korunkba. Mindez azonban megoldhatatlan feladat. Ezért azokat a medencéket tesszük vizsgálat tárgyává, melyekben már a középkorban nagy vagyonokat találunk, s kutatjuk, mi módon sodródtak ezek a cseregazdaság áradatába.

Az első nagy vagyonokat a pápai kincstár és az egyházak kezében találjuk. III. Honorius pápa már 1217-ben megparancsolja a magyar püspököknek, *ut vicesimam fideliter redigant in pecuniam*.** Ekkor tehát már Magyarországból is pénzben fizetik a huszadot s az egyéb névre elkeresztelt pápai illetményeket, melyek, mivel minden út Rómába vezet, ugyancsak dúsan folytak az *apostolica camera*-ba. A keresztes háborúk miatt kivetett adó maga 800.000 font aranyat jövedelmezett

* Egyik fejezete szerző *A modern kapitalizmus kialakulása* c. munkájának, mely a *Társadalomtudományi Társaság* pályázatán jutalmat nyert.

** Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. I. 238. 1.

a pápai kincstárnak, tehát oly nagy aranytömeget, hogy belőle ma 18-24 millió koronát lehetne verni.* A pápai kincstár az egyik legnagyobb aranymedence. Évi jövedelmét átlagban 200—250.000 aranyra becsülik (à 22—24 kor.), de ez csak az az összeg, ami a kincstárba tényleg befolyt. Az az út azonban, amelyet e pénznek meg kellett tenni, igen hosszú és körülményes volt s joggal föltehető, hogy itt is, ott is lekopott a nagy pénztömegeből egy-egy darab s az egyházak gazdagságát gyarapította. Elég itt Prága és Bécs templomaira utalnunk, melyekben milliókra menő középkori kincsek vannak felhalmozva. Ezek a kincsek azonban nemcsak adókból gyűltek össze. Hathatósabb kincsgyűjtő erő volt a „szent család”. „Az egyháziaknál a hatalmasok lelki üdvösségüket vásárolták meg adományokkal.” „Bűnök megbocsátását avagy az egészség visszanyerését ígértették azért, hogy a haldoklók az egyház érdekében végrendelkezzenek” és „az egyháziak a pokol kínjaival való ijesztgetés árán is gazdagodtak”. „Még szebb eredménnyel járt a fejedelmek megkopsztása” és „a szentek csodái szintén sokat jövedelmeztek”.** Mephistopheles pokoli gúnyja méltó az egyházi gazdálkodásra:

*„Die Kirche hat einen guten Magen,
Hat ganze Länder aufgeessen,
Und doch noch nie sich übergessen;
Die Kirch' allein . . .
Kann ungerechtes Gut verdauen.”*

(Faust I.)

A nagy pénzbeli vagyon mellett az egyház rengeteg földbirtokkal is rendelkezett. Sajnos, Magyarország még ma is hazája a nagybirtoknak, melyet Oppenheimer oly találóan nevez a modern cseregazdaságtól teljesen idegen nomád jog végső maradványának. Hogy mi az egyház középkori birtokviszonyairól képet nyerjünk, ahhoz elegendő, ha azt mondjuk, nálunk még ma is két és félmillió hold örökös ura a papság! Minő lehetett ez az anyagi hatalom a középkorban? Számokkal nem fejezhetjük ki, de egész bizonyos, hogy annak a mérhetetlen területnek a földjáraadéka, mely Európában az egyház kezében volt, maga is elegendő volt hatalmas vagyontömegek összegyűjtésére.

A földjáraadék azonban nemcsak a papság kezében halmozott fel nagy vagyonokat. A lovagrendek, földesurak és részben az uralkodók is*** ennek köszönhették gazdagságukat, mely semmi esetre sem volt csekély. Ezt bizonyítja például, hogy a templáriusok 1191-ben

* Sombart I. 239. 1.

** Harkányi : *Babonák ellen*. 167. és k. 1.

*** Acsády: *Magy. orsz. pénzügyei I. Ferdinand alatt*. 9. 1.

képesek voltak arra, hogy 100.000 aranyért Ciprus szigetét Richard angol királytól megvegyék s $\frac{2}{5}$ -ét a vételárnak azonnal ki is fizették. A hospítalisták vagyonát pedig 1307-ben 36 millió frankra becsülik.* A földesurak vagyonára vonatkozó adataink alig vannak. Azonban kétségtelen, hogy koruk leggazdagabb embereihez tartoztak. Igaz, hogy jövedelmeik eleinte természetbeni szolgáltatásokból állottak, de már a legrégibb időkben találunk nálok kereskedőket, kik a termékfölslegek értékesítéséről gondoskodtak.** A gabonát, a búzát aranyra váltották fel s hogy ez az aranytömeg nem lehetett csekély, azt láthatjuk például az Andrásyak krasznahorkai várában is. E várkastély, mely csodálatosan leküzdte az idők viharát, az Andrásyak középkori vagyonának maradványait rejtj magában. Azok az arany és ezüst szobrok és edények, értékes festmények, nemes gyöngyök stb., amelyek ott napjainkig fenmaradtak, számszerű adatok hiányában eleget beszélnek a középkori hűbéres úr vagyoni állásáról.

A királyi kincstárak is alkalmasak voltak arra, hogy bennök nagy vagyonok gyűljenek össze. Az a tény, hogy sok magyar és sok külföldi királynak igen sokszor üres volt a kincses kamarája, nem bizonyít állításunk ellen. A király kezében, részben ingatlanai jövedelmeképpen, részben adóban, vámban, stb. nagy összegek gyűltek össze, melyek, épen mivel sohasem maradtak hosszú ideig a kincstárban, hanem forgalomba jöttek s kereskedő kezekbe gyűltek, különösen fontosak a kapitalizmus szempontjából. Acsády írja***, hogy III. Béla évi jövedelme 176.000 girát tett ki, ami szerinte 144 millió koronának felel meg. 1453-ban azonban már csak 264.000 akkori forint volt a magyar király jövedelme, ami körülbelül csak 9 millió koronát tesz ki. Mátyás alatt ismét tekintélyes emelkedést mutat a magyar király háztartása. Két millió aranyforint, tehát 84 millió korona volt Mátyás király évi jövedelme. A mi uralkodóink azonban messze elmaradtak a nyugatiak mellett. Nem sorolunk fel azonban adatokat, csak Sombartra utalunk, kinek *Kapitalizmus*-ában egész sereg erre vonatkozó adat található.†

A királyi kincstár mellett az egyes városok háztartása is felhalmozott nagyobb vagyontömegeket. E vagyon forrása az adó, vám és a városi földjáraadék volt. †† nagysága pedig vetekedett egy-egy kisebb uralkodóéval. Velence jövedelme 1492-ben egy millió, ugyanekkor

* Sombart I. 240. 1

** Below: *Handwerk. Zeitschr. f. soz. u. wirtsch. Geschichte.* Bd. 5.141.1.

*** Id. műve 23. és k. 1.

† Sombart I. 241 és k. 1.

†† Renauld: *Entwicklung der Grundrente in München.* 1. 1.

Nápolyé és Milánóé 600.000 forint volt.* A magyar városok ekkora gazdasággal nem dicsekedhettek ugyan, de hogy mégis meglehetősen gazdagok voltak, azt azok a nagy összegek is bizonyítják, melyekkel az uralkodók adójövedelmét gyarapították.**

Míg ezek a kincsek az egyház, a földesúr, az uralkodók vagy a városok pincéiben heverték, addig nem bírtak a mai gazdasági rend szempontjából jelentőséggel. A rajok váró nagy feladatot csak akkor kezdik betölteni, midőn a kincses kamarák rejtkehelyét elhagyják, forgalomba kerülnek és kereskedők vagy uzorások kezében mozdítják elő a nagy vagyonok összegyűlését. Ez pedig már igen korán lehetséges volt. A városok, az uralkodók és a pápai kincstár ugyanis nem hajthatták be sajátkezüleg az adókat, nem szedhették be maguk a vámot és nem ellenőrizhették a bányákat. „A központi hatósághoz a bevételek számtalan kéz hozzájárulásával jutottak el az ország különböző vidékeiről. Voltak már az Árpádok idején speciális pénzügyi tisztek, a vidéki kamarák alkalmazottai, továbbá a vámosok, pénzbevéltők, sótisztok.***” Mondja a magyar viszonyokról Acsády s ugyanígy állt a dolog a külföldön is. S bár a hivatalnokok fizetése nem volt valami nagy, a királyi kamara elnöke csak 800 forintot, mai értékben 16.000 koronát kapott,† az akkori viszonyok között ez is elegendő volt a meggazdagodáshoz. Különösen a nyugati államokban volt ez lehetséges, hol a munkát már abban az időben sokkal jobban fizették, mint minálunk.†† Azonban a rendes fizetésen kívül egy fontosabb körülmény mozdította elő a hivatalnok-sereg meggazdagodását. Azonkor primitív viszonyainak megfelelőleg a hivatalnokok alapos ellenőrzése nem volt lehetséges. Ezek pedig a zavaros helyzetet felhasználva, bizony nemcsak a köz „szent ügyét szolgálták, hanem kergették saját, kis, piszkos érdekeiket is. A hivatal lépcső volt a gazdagsághoz, amely azonban eleinte csak feudális karriernek megalapítására szolgált. Az első hivatalnokok leszármazottaival, mint nagyurakkal találkozunk s legfeljebb a városatyákból, kik szintén nem feledkeztek meg saját zsebükről, lesznek kapitalisták.”††† Azonban később, midőn a pénzgazdaság mind nagyobb mértékben tért hódított és a természetes szolgáltatások megszűnnek, különösebb szakismeret kellett a pénzügyek vezetéséhez,

* Sombart I. 245. 1.

** Acsády id. m. 121. 1.

*** Acsády id. műve. 11. old.

† U. o. 59. 1.

†† L. Sombart I. 247. 1.

††† Sombart I. 247. 1. és Sieveking: *Vierteljahrschrift f. soz. u. wirtsch. Gesch.* VII. 72. és k. 1.

A feudális hivatalnokok felmondják a szolgálatot és agyafűrt kereskedők kezébe kerül az állami pénzek, a pápa jövedelmei és a városi vámok kezelése. Ezek a kereskedők szellemileg sokkal magasabban állnak, mint azok, akik őket alkalmazzák s ellenőrzésük teljes lehetlenség. Különösen a zsidók azok, akik a még teljes pompájában viruló feudális s kezdődő kézműves gazdasági élet pórusaiba behatolnak. Spanyol-, Francia-, Német- és Lengyelországban egy egész csomó hivatalost ők töltenek be s hogy a zsidó közhivatalnok nálunk sem volt ismeretlen, annak bizonyosága az aranybulla, mely a zsidók hivatalviselési jogát eltörli.* Majd később szokásba jön a vámjövendelmek, a bányák, a sótermelés bérbeadása s hogy e bérletek minő óriási vagyonoknak lettek forrásai, arra elegendő a Fuggerek példájára utalni, kiknek üzletei még a Carnegiek és a Rockefellerek manőverei mellett is megtartják monumentális nagyságukat. A Fuggerek tevékenysége Magyarországra is kiterjedt s általában nálunk sem volt ismeretlen a bányák bérbeadása. Az úrvölgyi rézbányákért 1540—1546-ig 20.000 forint évi bért fizettek s midőn azok 1546-ban házi kezelésbe mentek át, nyers hozadékuk 220.800 forint volt s a kincstár évi nyeresége 20.000 forintról 76.510 forintra emelkedett.** Az elmúlt idők panamáit tehát egy csöppet sem voltak szerényebbek a maiaknál. Különös velencei vagyonszerzési mód volt a hajók bérbeadása személyszállításra. Ezzel főleg háborús időben kerültek nagy feudális vagyonok kereskedő kezekbe, midőn mesés összegekért szállították a katonaságot.*** Ellenben nem tarthatjuk különös velencei szokásnak a rablóhadjáratokat, melyekben azonban Velence különösen kitűnt. A keleti államokban felhalmozott ősi kincsek jó részét ezek a rablóhadjáratok hozták át a modern kultúrvilágba. †

Míg így a derék tisztviselők, bányászok és vámbérlők, továbbá kereskedők betöltötték azt a nagy történelmi hivatást, hogy az egyház, az uralkodó és a város kincsesládájának egy részét megmentették a közgazdaságnak, addig az uzorások belemarkoltak a kincsesláda másik részébe is. „A pénzkölcsönnek vagy hogy nevén nevezzük a gyereket, az uzorának jutott az a fontos történelmi misszió, hogy a modern kapitalizmust a hűbéri vagyon nagy részének polgári vagyonná való változtatásával előkészítette. †† A középkori városok kölcsönügyletei

* Ignaz Schipper: *Anfänge des Kapitalismus bei den Juden*. 53. 1. (Wien, 1907).

** Acsády id. műve. 163. 1.

*** Heynen id. műve. *Zur Entstehung des Kapitalismus in Venedig*. 32. 1.

† U. o. 39. és k. 1.

†† Sombart I. 255.

számos kereskedő vagyonát százszorozták meg, a középkori uralkodók uzsorásai pedig koruk leggazdagabb emberei voltak. „Az olasz kapitalizmusnak legkimagaslóbb alakjait azokban az emberekben kell keresnünk, akik ügyességüket, pénzügyi ismereteiket idegen uralkodók rendelkezésére bocsájtották. Így a Franzesikben, kik a francia Szép Fülöpnek csalfa tanácsokat adtak, a Bardikban, és Peruzzikban, kik III. Edward angol királynak kölcsönöztek, Cosimo di Mediciben, aki a pápai kúria útján nőtt nagyra és Andrea Doriában, ki Spanyolországnak Genua pénzerejét és flottáját megszerezte”*. Az uralkodókön és városokon kívül ugyancsak jövedelmeztek a gazdag feudális urak is. Akinek sikerült egy gazdag földesúr körülhálózása, annak biztos volt a meggazdagodása. Az a határtalan könnyelműség és pazarlás, mely ma Magyarország földbirtokos osztályát jellemzi, a kézműveskor első pillanatától kezdve, az egész középkoron át általános. Apró-cseprő dolgokért szép ruhákért hihetetlen összegeket fizetnek s mivel ehhez a hadkötelezettség terhei is járulnak, nem maradt más hátra, mint az eladósodás. Ez elől még a papok sem tudnak mindig szabadulni, kiket szintén nagy közszolgálatok terhelnek.** E helyzet kiaknázásában ismét a zsidók jártak elől, kiknek kezében nagy vagyonok halmozódnak össze. Azonban a német-római birodalomban uralkodó az az elv: *ipsi Judaei et omnia sua regis sunt*, Franciaországban pedig *les meubles aux Juifs sont au Baron****. Ezt a törvényt vagy inkább a kezükben levő hatalmat már most felhasználva, a megszorult uralkodók sohasem felejtkeztek el a zsidók kifosztásáról. Csak néhány példát említünk a zsidók rendkívüli megadóztatásának végtelen sorából. 1140-ben István angol király London zsidóitól 2000 fontot hajt be. 1171-ben Blois zsidói 280 fontot fizetnek csakhogy feloldják magukat a vérvád alól. 1096-ban pedig a kölni és mainzi zsidókkal Bouillon Gottfried 1000 ezüstpénzt fizettet magának****. Így a zsidók kiuzsorázták a földesurakat, mint hivatalnokok sikkasztottak a közpénzekből, mint bérlők óriási nyereségre dolgoztak s amit így összeharácsoltak, azt egy szép napon megint elvette tőlük valamelyik uralkodó vagy rablólovag. Ilyen idillikus körülmények között sodródott bele a gazdasági élet forgatagába azok a vagyontömegek, melyek e kor gyűjtőmedencéiben felhalmozódtak. „Mert természetes dolog, hogy ezeket az elkobzott vagyonokat ritkán zárták el ismét a régi feudális kincstárakba. Ellenkezőleg, forgalomba jöttek s csakhamar valamelyik zsidó-

* Sieveking id. ért. 87. l.

** Sombart I. 256.

*** Schipper id. műve 37. l.

**** U. o. 60 és k. l.

nak vagy a *monied interest* egy más képviselőjének kezében találjuk őket.”*

Az a néhány adat, melyet fentebb közöltünk, elég bizonyosságot tesz e vagyonok nagyságáról és óriási jelentőségéről. Azonban ha a mai nagy polgári vagyonok eredete után kutatunk, joggal merül fel a kérdés, ez e igazán a mai nagy vagyonok kezdete? Nem! Mondja Sombart. Anyagi feltételei voltak annak, hogy valaki a vámjövedelmet, az adóbehajtást stb. bérbevehesse s pénz kellett az uzsorához is. Azon vagyonok eredete után kell tehát kutatnunk, amelyet a fenti módokkal csak gyarapítani lehetett. Bár nagyjában elfogadjuk Sombart állítását, mégis azt hisszük, hogy a modern vagyonok egy részének első csiráit itt kell keresnünk. Maga Sombart is elismeri, hogy a városokban szerepet játszó családok a közjövedelmekből meggazdagodtak.** Ezt az állítást csak megerősíti Sieveking,** midőn azt mondja: „A Grimaldik, Fischik, Dóriak és Spinolák későbbi előkelő állása 13. századbeli politikai (Genuában) hatalmukból következett, melyet képesek voltak anyagilag kihasználni”. Ahhoz pedig, hogy valaki a városokban szerephez jusson, nem kellett anyagi feltétel. A városok vezető emberei között számos kereskedő és kézműves polgárt találunk s bár ezeknek csak egy kis része használhatta fel politikai állását vagyonszerzésre, de ez a kis rész mégis vagyont szerezhethetett.

A másik ellenvetésünk a zsidók vagyonára vonatkozik. Sombart ugyanis kimutatja, hogy amint a pénzgazdaság terjedni kezdett, szakképzett erők voltak szükségesek a pénzügyek kezelésére. Ezért a feudális hivatalnokokat kereskedők váltják fel s pedig nem a kereskedők soraiból kikerülő hivatalnokok, hanem, legalább is Sombart szerint, bérlők. Csodálatos, hogy Sombart, aki mindenütt hangsúlyozza a lépésről-lépésre való fejlődést, nem vette észre itt az óriási ugrást. Pedig tények is igazolják, hogy midőn először volt szükség szakképzett hivatalnokokra, kereskedőket, kik semmivel sem voltak többek egyszerű kereskedőknél, alkalmaztak s ezek a kereskedők tényleg szert is tehetek nagy vagyonokra. Csak később a fejlődés egy magasabb fokán, midőn az uralkodók és a városok fizetési zavarokba kerültek, lett általános a közjövedelmek bérbeadása. Így Schipper*** sorol fel adatokat, melyekből kitűnik, hogy sok zsidó kereskedő először csak hivatalnok volt. Dagomert, Gallia királya már 633-ban megbízza Salamon zsidót a vámok behajtásával. (Itt még bérbeadásról nincs szó!) Spanyolországban pedig az államtitkártól és pénzügyminisztertől lefelé az összes olyan hivatalokat

* Sombart I. 267—68.

** L. e. munka 37. 1.

*** Id. műve 51. 1.

melyekben pénzzel és adóval foglalkoztak, zsidókkal töltötték be. Schipper felsorolásából kitűnik, hogy Európa többi államában is akadunk hasonló esetekre s valószínű, hogy ha a rendelkezésünkre álló rövid idő ez irányban messzemenő kutatásokat megengedne, kimutathatók a Sombart felsorolta óriási adattömeg egy részéről is, hogy ott még nem bérbeadással, csak megbízással, nem üzletemberekkel, hanem hivatalnokokkal van dolgunk.

Összegezzünk. A kézműves kor elején találunk medencéket, melyekben nagy vagyonok gyűltek össze. Ezen vagyonok egy része két úton közvetlenül kerülhetett bele a modern gazdasági életbe. A városokban szerephez jutó egyszerű polgárok s a hivatalt szerző kereskedők, jórészt zsidók útján. A többi módok már anyagi erőt tételtek fel s ezek eredete után kell most kutatnunk.

2.

Első pillanatra látható, hogy a vagyonszerzés különösen ott volt könnyű, ahol a föld minden nagyobb szabású munka nélkül kincsekkel szolgált. Így az arany- és az ezüsbányászat már a legrégebb időktől fogva különösen alkalmas lehetett a meggazdagodásra. Bizonyoság erre, hogy a magyar bányavárosok lakóit már az Árpádok korában szokatlan jólétben találjuk. Soetbeer számításai szerint az osztrák és a magyar bányák aranytermelése 1493—1520-ig átlagban 5,58 millió, 1521-től 1544-ig 4,18 millió és 1545—1560-ig 2,79 millió márka fémértékű aranyat tett ki.* Ez természetesen csak csekély része volt az akkori kulturvilág össztermelésének, melyből kétségteljesen számos ember gazdagodott meg. Sombart sorol fel adatokat, melyek arról tesznek tanúbizonyosságot, hogy számos bányász gazdagsága révén nemességre tett szert.** Ezek a bányászok azonban nem nagy jelentőségűek a kapitalizmus szempontjából. Sokkal érdekesebb azok meggazdagodása, kik gazdagságuk dacára is megmaradtak városi polgároknak, tehát azt a vagyont, amit szereztek, bennehagyták a cseregazdaság szervezetében s így előmozdították a közeledő kapitalizmus kialakulását. Ilyenek voltak a magyar bányavárosok polgárai, kiknek nagy gazdagságára azok az adóösszegek engednek némi következtetést, melyeket 1564-ben a királyi kincstárba fizettek.*** Mindamelllett statisztikai adatok hiánya következtében semmi számszerű adatot sem közölhetünk arra vonatkozólag, hogy az arany- és ezüsbányászat mennyiben mozdította elő a polgári vagyonok létrejöttét. Azok az adatok ugyanis, amelyeket

* Somb. I. 275.

** U. o. 277.1.

*** Acsády id. m. 121. 1.

pl. Soetbeernél találunk, arra vonatkozólag semmi felvilágosítást sem nyújtanak, hogy az összes arany- és ezüsttermelésből mennyi került a feudális kincstárakba és mennyi és mily összegek maradtak az egyes polgáremberek kezében. Ezért csak azt a tényt szögezhetjük le, hogy az arany és ezüsbányászat módot szolgáltatott a meggazdagodásra. De vajjon csak az arany- és ezüsbányászat-e? Nem volt-e mindenütt egyformán nagy a meggazdagodás valószínűsége, ahol a föld természeti kincsekkel szolgált? Csak igenlőleg felelhetünk erre a kérdésre. Heynen* a velencei kapitalizmusról írt könyvében említi, hogy a velencei ősvagyonok eredete a sótermelésre vezethető vissza. Velence abban a szerencsés helyzetben volt, hogy sójával, melyet minden különösebb munka nélkül korlátlan mennyiségben termelt, a Földközi-tenger egész környékét elárasztotta. A magyar sóbányászatnak is volt némi jelentősége, mint azt Acsádynál olvashatjuk, s ugyanott rézbányászatra vonatkozó adatokat is találunk.** S ha olvassunk középkori drágakőkereskedésről, arról, hogy feudális urak mennyi pénzt adtak gyémántokért, gyöngyökért stb., nem jogosult-e az a feltevés, hogy mindenütt, hol a föld különösebb értékeket rejtett magában, lehetséges volt a könnyű és gyors meggazdagodás? Ma is ismerünk ilyen eseteket. Teljesen értéktelen területen keserűsó forrást fedeznek fel, melyből milliókat szereznek. Vagy rábukkannak egy szénbányára, mely millióknak lesz forrásává. S bár e modern esetek nem hasonlíthatók a régiekhez, mert ma már minden ilyen monopólium kiaknázásához nagy tőke is kell, mégis bizonyosságai megállapításunknak: A földben található kincsek is forrásai voltak a mai polgári vagyonoknak.

(Befejezés a jövő számban)

* Heynen id. műve.

** Acsády id. műve 162 és k. 1.

